

Ons lichaam is de plaats waar het gebeurt—doordenken op Achterberg

Afwezige aanwezigheid

Waken doe je aan een grens. Dat kan een grens zijn in de geografische zin van het woord. Maar het kan ook een grens zijn die de omslag markeert in een mentaliteit, in een levensgevoel. Waken is, in deze tweede betekenis, iets heel anders dan afwachten. Het is een actieve levenshouding. Je grijpt vooruit op het nieuwe dat zich aandient, dat aan-wezig komt, te voor-schijn komt. Maar dat in het licht van het vertrouwde ook verschijnt als het onbekende, het nog-niet. 'Ik kom in beweging. Vroeg op zoekt men. Is door en door verlangend. Heeft niet wat men wil'. Zo begint Ernst Bloch zijn werk *Das Prinzip Hoffnung*.

Een grens-ervaring kan men in vele domeinen van het leven opdoen. Hoewel er nogal wat theologen zijn die beweren dat zo'n grenservaring iets typerends is voor het domein van de godsdienstigheid, is dat domein beslist niet de enig mogelijk context van zo'n grenservaring. Ook op het domein van de politiek, van de arbeid, van de kunst en van de wetenschappen kan men die ervaring opdoen. Als waken een belangwekkend thema is voor onze hedendaagse spiritualiteit, doen we er goed aan ook die andere domeinen te verkennen. Dan kan die spiritualiteit wortel schieten op vele terreinen.

In deze bijdrage gaat het over ons 'beeld' van het lichaam. De ervaring met het lichaam is ook een domein waar een mens grenservaringen kan opdoen. Deze keuze ligt enigermate voor de hand omdat één van de kenmerken van de New Age beweging is de gewaarwording van de eenheid tussen mikrokosmos en makrokosmos, tussen lichaam en wereld. Ik zal die verkenning uitvoeren door een aantal teksten te lezen en te becommentariëren van Gerrit Achterberg (1905-1962).¹ Er is, behalve mijn geboeidheid door zijn teksten, ook een objectieve reden om die verkenning via de teksten van een Nederlands dichter uit te voeren. Want in moderne literatuur gaat het niet alleen over een bepaald levensgevoel. Ze is tevens een gevecht met de taal, omdat er dingen gezegd moeten worden waarvoor eigenlijk geen woorden zijn en die door de taal aan het gezicht worden onttrokken. 'Een beeld hield ons gevangen: en wij konden er niet buiten komen, want het lag in onze taal, en de taal scheen het ons onverbiddeijk voor te houden' (Wittgenstein).²

Een nihilistische ervaring

Hoe langer hoe meer raak ik er van overtuigd dat in onze cultuur de grenservaring ook altijd een contrast-ervaring is. Dat lijkt weliswaar geloochenstraf te worden door geluiden uit de New Age beweging. Daar ontdekken mensen dat alles met alles samenhangt, dat mens en kosmos, geest en materie onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn, dat we een nieuw tijdperk binnengaan voor het menselijk bewustzijn met de belofte van een

universele harmonie tussen mens en wereld en een universele spirituele eenheid tussen alle mensen. Hoe kun je dan nog spreken van de contrastervaring? Toch doe ik dat, en ik scherp de term nog wat verder aan. Een grenservaring kent naar mijn oordeel altijd een aspect dat je als nihilistische ervaring kunt omschrijven. De 'donkere nacht', de dubbelzinnigheid van het verlangen, de ondoorzichtigheid van het lijden, de grens van de dood: wie op de grens stuit, stuit niet alleen op het nieuwe dat aan-wezig komt, maar ook op het 'contrapunt' ervan.

De nihilistische ervaring is geen ervaring van 'negatievelingen', 'doemdenkers', mensen met een vreemde hartstocht voor zwartgalligheid. Ze is onder woorden gebracht door mensen die een hartstochtelijk verlangen kennen naar 'leven in de waarheid' (Havel) maar tevens opgelopen zijn tegen de grens tussen waarheid en leugen, tussen creativiteit en het 'niets'.

Het lichaam: contrapunt en polariteit

Wat sterft eigenlijk wanneer een mens doodgaat? Het lichaam, zal het voor de hand liggende antwoord luiden. Maar wat bedoelden we eigenlijk met 'lichaam'? Het is een vreemde vraag wellicht. Het allertastbaarste lijkt het meest ondoorzichtige. Het is het lichaam, dat een mens voor een tijd een plaats geeft. Maar wat is het lichaam? De dichter kan het bijna alleen op een indirecte manier zeggen:

De mens is voor een tijd een plaats van God.
Houdt geen gelijkteken nog iets bijeen,
dan wordt hij afgeschreven op een steen.
De overeenkomst lijkt te lopen tot
deze voleinding, dit abrupte slot.
(Deïsmen, 1961)

Het lichaam is 'iets dat bijeengehouden wordt'. Het lijkt ook iets dat een herkenbare gestalte heeft, identiteit (gelijkteken), voor een bepaalde duur tenminste (slot). Er lijkt zelfs iets in op te dagen van een 'bestemming' (overeenkomst) die echter 'abrupt' wordt afgebroken, 'afgeschreven op een steen'.

Tegenover het lichaam, 'iets dat bijeengehouden wordt' staat 'de steen'. De steen wordt niet bijeengehouden'. 'De steen' is het contrapunt van het leven.

Tegen de hemel ga ik door u heen,
word ik van u gesneden en besta
dankzij dit punt naar boven en beneden.
Begin en eind worden dezelfde steen.
(Contrapunt, 1954)

'De steen' is het contrapunt van leven. Want leven is een bestaan in polariteiten, en dat is de steen niet. Dit is heel kenmerkend. Achterberg spreekt niet over 'vitaliteit', of over zoiets als de kern van het organisme. Het lichaam is samengesteld, maar niet als een vrucht om het vruchtbeginsel noch als een mechaniek om het draaipunt. Er is geen 'middelpunt'.

De bergen dalen bij mij in met treden,
die klimmen uit de diepte van uw dood.
Ik voel mijzelfzelve middelevenreden
tussen wat aldoor nadert en ontvlood.
Het hoge komt dichtbij, het lage bloot.
Onder mijn voeten met de helling mede
Verwisselen het heden en verleden
begane grond en blijven even groot.
(Contrapunt, 1954)

Hier geldt het woord van Wittgenstein: 'een beeld hield ons gevangen; wij konden er niet buiten komen'. Een eeuwenlange voorstelling van het lichaam houdt ons gevangen; het lichaam als middelpunt, opgevat als vrucht of als mechaniek; het lichaam als maat van alle dingen, het lichaam als standpunt, het lichaam als mikrokosmos. De dichter tracht aan dit beeld te ontsnappen. Er is geen 'begane grond'; er is slechts een contrapunt, niet eens voor 'alle werkelijkheid' maar wel voor dit lichaam van mij; dat is *slechts* voor een tijd een plaats.

Gij laat mij tot de stenen toe
met de zelfde tederheid,
als eenmaal tot uw huid.
Mij is te moede of de dood
u maar verwisselde van kleed.
De plaats, die gij geworden zijt:
grint,
blind zand
(Graf, 1941)

Het lichaam: bestemming van mij

'De steen' is het contrapunt van *dit lichaam van mij*. De dichter kan niet beter dan door het contrast met de (graf-) steen duidelijk maken wat het lichaam is. Tegelijk kan hij niet over leven en lichaam spreken anders dan door dat tegenover 'de steen' te plaatsen. Alleen in dit contrast kan gezegd worden wat leven is. Maar 'samengesteld' als het is, is het lichaam ook zelf vol polariteiten. Prachtig en complex komt dat in de volgende versregels tot uiting:

De lymphevaten stuwen wit en blind
haar dunne bloedwei naar de rose tuiten,
die met een vliesje op de wereld stuiten,
dat mijn gebeente met het al verbindt.
(Histologie, 1953)

In de existentiële wijsbegeerte placht men te zeggen dat een mens in het lichaam dat het *zijne* of *hare* is, *in* de wereld is, een complex geheel van systemen in een nog veel groter geheel; dat een mens aldus ook *aan* de wereld is, het is voor een tijd mijn plaats van waaruit ik de wereld kan ingaan; en dat een mens aldus ook *met* de wereld is, verbonden met al wat is in een gezamenlijke bestemming. De radicale consequentie van dit standpunt worden evenwel niet altijd getrokken, namelijk dat het menselijk vermogen tot

transcendentie niet allereerst gezocht dient te worden in het denkvermogen maar in het lichaam zelf. Opnieuw zouden we hier het woord van Wittgenstein dienen te overwegen: 'een beeld hield ons gevangen; wij konden er niet buiten komen'. Het lichaam wordt in de geschiedenis van onze cultuur nogal eens voorgesteld als een 'gevangenis'; dan wel als een 'instrument'. Het wordt met het oog op de bestemming van de mens nogal eens voorgesteld—op zijn slechtst—als een regelrechte belemmering voor het bereiken daarvan, of—op zijn best—als de situatie waaraan iemand nu eenmaal gebonden is in het verlangen naar die bestemming. In de versregels van Achterberg komt evenwel een heel ander 'beeld' ter sprake. De bestemming ligt in het lichaam zelf.

O vertebraten die het antwoord geven
op schal van holten tussen stof en geest,
interstellaire ruimte die u draagt

tot voor de openingen van mijn leven,
zoals het eenmaal werkelijk is geweest:
een mond waaraan een mond vervulling vraagt.
(Histologie, 1953)

De bestemming ligt in het lichaam zelf. Dat houdt ook in dat *dit lichaam van mij* in de wereld *dat lichaam van jou* verlangt, ontmoet, verliest. Wie is de ander? Niet op de eerste plaats een persoon die gekenmerkt wordt door 'zelfbezit', door 'geest'. De dichter probeert opnieuw aan de 'gevangenschap' van de klassieke beelden te ontkomen. Hij kan het antwoord slechts vanuit het contrapunt formuleren, vanuit de vraag wat je verliest wanneer je je geliefde kwijtraakt of wanneer je kind sterft. Bij het antwoord op die vraag blijkt het tekort van alle beelden die te 'spiritueel' over de ander spraken, het tekort van alle beelden die ons deden vergeten dat in de ontmoeting met de ander het *dat lichaam van jou* is waardoor er ruimte bestaat, voor een tijd een plaats van leven. De dood, als contrapunt, is eigenlijk iets heel anders dan het einde van een levenstijd. Het is veeleer het contrapunt van de liefde, het contrapunt van de ruimte die er is door de ontmoeting van jou en mijn lichaam.

De dingen hebben een naamgenoot
gekregen met uw dood;
een diepe deelgenoot
aan holte zonder hart.
aan volte zonder vat;
ruimte die ramen mist;
(Tijdnoot, 1946)

De dichter kent in de tijd vóór de dood eigenlijk slechts één ervaring die iets van dit contrapunt doet bevroeden: de kus.

Onbewogen,
onbenard
staat het ogen-
blik gebogen

uit het leven
als het dode,
adempauze,
tussenpoze; (Kus, 1946)

Het lichaam—van—God?

En God? Is de wereld die hier ter sprake komt, nog een wereld—
van—God? Is er nog ‘geborgenheid in Zijn hand’? Is er nog hopen op Zijn
belofte? Geldt nog dat de Vader bekommerd is om ieder mens,
onvoorwaardelijk? Dat lijken dringende vragen,

Want God gaat verder, zwenkend van hem heen
in zijn miljoenen. God is nooit alleen.
Voor gene kwam een ander weer aan bod
Sinds hij zich van de schepping onderscheidt,
gingen wij dood en liggen langs het pad, (Deïsme, 1961)

Het lijkt erop dat de dichter op twee manieren naar God kijkt. God is
‘met’ de wereld, maar dan juist in haar oneindigheid. Die God is
alomtegenwoordig, maar komt niet aanwezig. Want alomtegenwoordigheid
kent geen contrapunt.

Wij zijn alleen, terwijl ik niet verga
in uw alomtegenwoordigheden.
(Contrapunt, 1954)

Die God is kennelijk niet erg bekommerd om ons. Dat kan ook niet,
want hij is gevangen in zijn eigen noodzakelijkheid en volkomenheid.

Wij zijn voor hem een vol benzinevat,
dat hij leeg achterlaat. Hij moet het kwijt,
al de afval, met zijn wezen in strijd. (Deïsme, 1961)

Voorzover de dichter zich op die God oriënteert, vindt hij troost in het
beeld van Christus, de verlosser, die bij die God onze zaak bepleit. Maar
eigenlijk laat hij merken dat dit godsbeeld achterhaald is, dat degene die zich
daarover nog druk maakt, met ‘losse’ flodders schiet. In een merkwaardige
tekst, waarin hij de legende van Hubertus en het hert als thema kiest, zegt
hij:

Ik legde aan. Maar uit de struiken trad
de heilige Hubertus die daar zat.
Hij schreeuwde lachend: Zonde van je kruut
De jachttijd is gesloten. Weg die spuit.
(Onland, 1957)

Ik vermoed echter dat ‘God’ ook op een andere manier ter sprake komt
in het werk van Achterberg. God komt als het ware door de versregels heen,
regels die trachten te waken bij het lichaam. In die regels komt God wél
aanwezig. De dichter vertelt als het ware een parabel. Het is met Gods
aanwezig komen als met je geliefde in de slaap.

Met leven toegerust voor beiden,
liep ik vannacht de gangen in,
die naar u leiden.
Het ondergronds geburchte droeg
een stilte, die met tegenzin
mijn tred verdroeg.

De slaap, zo vaak als metafoor van de dood gebruikt, maar ook altijd weer metafoor voor de afwezige aanwezigheid bij de geliefde, brengt de 'ik-figuur' in een labyrint. En dan beschrijft hij de doorbraak van het nieuwe, het uitbreken uit de nihilistische ervaring, de (nieuwe) schepping. Wie goed leest, merkt echter dat de nihilistische ervaring niet wordt opgeheven, maar geconstrasteerd in de (nieuwe) schepping. Want doorbraak van het nieuwe is ook 'scheiding'. Schepping is ook scheiding tussen land en water, dag en nacht, vrouw en man, dier en mens. Schepping is het verlaten van een symbiotische eenheid. Schepping is een weg opgaan die nooit terug leidt. 'Hoe kan een mens opnieuw geboren worden?', vroeg Nicodemus. Schepping is een weg opgaan die als 'contrapunt' niet dat vermeende eerste begin heeft, maar de ambiguïteit, het lijden en de dood.

Het labyrint verliep in schroeven
van eender, blinder cirkeling.
U ten behoeve?
Hoe brachten zij, die u begroeven,
zover een ding?

Totdat mijn voeten op u stuitten:
uit een volslagen duisternis
zag ik uw ogen opensplijten;
uw handen, die ik niet kon tillen,
voelde ik langs het leven strelen,
dat in mij sloeg;
uw mond, in dood verholen, vroeg.
(Thebe, 1941)

Noten

1

Voor deze bijdrage is gebruik gemaakt van: Gerrit Achterberg, *Het weerlicht op de kimmen. Een keuze uit de gedichten*, Querido, Amsterdam, 1979 (2e druk).

2

Het citaat van Wittgenstein is uit: *Philosophical Investigations*, Par.115; geciteerd bij J.Sperna Weiland, *Het einde van de religie. Verder op het spoor van Bonhoeffer*, Het Wereldvenster, Baarn 1970, p. 85.